

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY IJODIDA G'ARB MA'RIFATCHILIGI AN'ANALARI

Qo'chqorova Adiba Suyunqul qizi

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqola Shillerning "Makr va Muhabbat" Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari" asarlarining qiyosan tahliliga bag'ishlanadi. Dramalarda mushtarak va o'xshash jihatlar, obrazlar va syujet tizimida yaqqol ko'rinadi. Bunda G'arb ma'rifatchiligining o'rni katta ekanligini unutmashimiz zarur.*

Kalit so'zlar: *Drama, konflikt, tragik holat, obraz, syujet, ma'rifatchilik, jadidchilik, darslik, komediya.*

Hamza 1889- yilda Qo'qonda tabib oilasida tug'ildi. Otasi ma'rifatli, ilg'or ziyolilardan bo'lgan Hamza avval eski maktabda, so'ngra rus-tuzem maktabida va madrasada o'qidi, fors, arab va rus tillarini o'rgandi. Shu bilan birga Fuzuliy, Navoiy, Hofiz kabi mashhur Sharq shoirlari, Furqat, Muqimiy asarlari ustida mustaqil mutolaa qildi, ularni sevib o'rgandi, ilhomlandi va ular ta'sirida 1905- yildan boshlab "Nihon" taxallusi bilan she'rlar yoza boshladi va 25- yoshdayoq "Devon" tartib berdi. Ularda Sharq she'riyatiga bo'lgan muhabbat, diniy tematika bilan birga ma'rifatga chaqirish muhim o'rin egallaydi.

Hamza xalqni savodli qilish yo'lida samarali faoliyat yuritib maktablarda dars beribgina qolmasdan, "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" (1914–1915) kabi darsliklar ham yozdi.

1913–1914-yillarda Hamza chet ellarda Afg'oniston, Hindiston, Suriya, Turkiya mamlakatlarida, Makkada sayohatda bo'ldi, u mamlakatlar hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, yangiliklar bilan tanishdi. 1915–1917-yillar davomida Hamza qator qimmatli asarlar yaratib, unda xalq hayoti, uning orzu-intilishlarini ifodaladi, o'zining insonparvarlik g'oyalarini xalq tili bilan sodda va ravon uslubda bayon etdi, ommani ilm-ma'rifatga chaqirdi, bid'atni qoraladi. Uning "Yangi saodat" povesti, "Gul" turkumidagi to'plamlari ("Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi") shu davrlarda yozilgan asarlaridir.

U ma'rifatparvarlik g'oyalarini ommalashtirish davomida teatrdan ham unumli tarzda foydalandi. 1915–1916-yillarda "Feruzaxonim", "Ilm hidoyati", "Loshman fojiasi" kabi bir qator drama va komediyalarni yaratdi, ba'zilarini o'zi tuzgan "Havaskor truppa" sida sahnalashtirdi.

Hamzaning 1917- yilga qadar bo'lgan faoliyati va ijodi o'z davri madaniy- ma'naviy hayoti, ma'rifatchilik va jadidchilik ta'sirida shakllanib, uning faol ishtirokchisi bo'lganligi, mustamlaka zulmiga qarshi oddiy xalq orasida ma'rifat tarqatish yo'lida tinimsiz kurash olib borganligini ko'rsatadi. U jadidlarga ergashdi va jadidchilikning ilg'or namoyondalaridan biriga aylandi. Jadidlar otasi Ismoil G'aspirali vafot etganda Hamza marsiya yozib, "Dod qil davri falaqdin, botdi xurshidi jahon", deydi. Munavvar qorini "muhtaram ustozli", "ma'naviy ota", deb atadi. Hamza bir maqolasida bunday deb yozdi: "Agar bu ahvolda yashayversak, bir muddatdan so'ng bu bid'atlar orasida bir millat tug'ulub butun islom faqat ismi bor, jismi yo'q bir holg'a kelib qolur. O'zimizning bid'atlarga muhtalo bo'lg'onimiz yetar, o'zimizdan keyingi avlodlarimizning xurshid saodatlarin zavolga yetkurmaylik va hozirdan budardlarning davosiga kirishub, chorasini izlayluk... Buning kabi bid'at va majusiyat odatlarini yo'q qilmak uchun yolg'iz ikki kalima so'zni yaxshi tushunmak lozim: o'qimoq va o'qimoq".

Shu kabi chaqiriqlar bilan millatni bilimli qilishga chaqirgan Hamza o'zining asarlarida ushbu g'oyalarni targ'ib etdi.

Ma'lumki, jadidlarning xalqni ma'rifatli qilish, yurtni rivojlanishga olib chiqish g'oyalari rus mustamlakachilari ham, boylar va mutaassib ruhoniylar ham qarshi turgan. Shuning uchun Hamza o'z asarlarida ana shularga qarshi kurash olib bordi. "Zaharli hayot" dramasida Maryamxon "Shariatda jabr harom!", "Shariatda adolat bor", "Islomiyat o'lmaydi", deydi. Hamza "pora olib, dindan kechib" xalqni aldaganlarni "millat hisi yo'q ekan" deb ta'kidlaydi.

Uning "Yangi saodat" povesti ham yangicha proza asarlari yaratish sohasida qo'yilgan muhim qadamdir. Unda ham ma'rifat, erkin-baxtli hayotga intilish ruhi yetakchi muhim o'rinni egallaydi. Asarning so'ngida shunday so'zlarni o'qiyimiz: "Xudo zolim emas, birovg'a berub, birovg'a bermay qo'ymas. Xudoyi taborak va taolo saodat ilmda, razolat jahlda, har bir ish bandaning o'z harakatiga muvofiq, deb kalomida takror xabar bergani bor".

Hamza dramalari o'zbek adabiyotiga yangilik bo'lib kirdi. U "Istibdod qurbonlari" ("Loshmon fojialari" trilogiyasining uchinchi qismi, qolganlari topilganicha yo'q) asarida istibdod to'g'risida so'zlab, rus chinovniklarini qahrg'azab bilan to'laqonli tasvirladi va shuni aytish mumkinki, bu davr o'zbek adabiyotida rus chorizmini Hamzadek fosh qilgan yozuvchi bo'lmasa kerak.

O'zbek adabiyotida haqiqiy ma'nodagi komediya janrining tug'ilishi va rivoji ham Hamza nomi bilan bog'liq. Hamza "Maysaraning ishi" ("Burungi qozilar yoki Maysaraning ishi") asari bilan o'zbek adabiyotida komediya janriga asos soldi.

Hamzaning “Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari” asariga to‘xtalsak, asar bosh qahramonlari Maryam va Mahmudxon zamonasining hal qiluvchi kuchlari mutaassiblarga (asar yozilgan davrda ular hal qiluvchi kuch edi) qarshi kurashadilar. Tomonlar o‘rtasidagi konflikt (ziddiyat) eng yuqori nuqtaga ko‘tariladi: ularning istiqlol haqidagi orzulari chilparchin bo‘ladi. Natijada ilojsiz qolgan yoshlar mavjud tuzumga, feodal tartiblarga, jaholatga, mutaassiblarga qarshi isyon sifatida o‘z hayotlariga qasd qiladilar.

Asar kitobxon yoki tomoshabinlar e‘tiboriga havola etilganda, ular qalbida Mahmudxona va Maryamxonlar nisbatan muhabbat, rahm-shafqat, ularni fojiga olib kelgan mutaassiblik, jaholatga qarshi nafrat tuyg‘ularini uyg‘otadi. Dramaturg fojia janrining imkoniyatlaridan, so‘z san‘atidan mohirona foydalana oldi. Bu hol Maryamxonning faol harakatlarida, Mahmudxonning manologlarida yaqqol seziladi. Mahmudxon manologlaridagi sentimental ruh kuchliligi kishini qalbini sarosimaga soladi.

Bu drama birinchi teatr tanqidchisi Mirmulla Shermuhammedov (1886-1923) e‘tiborini qozonadi. U Hamza, va uning “Zaharli hayot...” dramasi tufayli o‘zbek teatrini, “yangi tiriklikka kirgani” bilan tabrikladi: “Zaharlangan turmushning qora sahifalarini tasvirlashda qalamni ustagina yuritgan dramaturgni tabrik etmasdan o‘tolmaymiz... Hamza afandi asarda ko‘rinadigan qahramonlarga g‘oyat diqqat ila so‘z va harakterlar bergan”. [1]

Hamza asarda bosh qahramonlarning ilm yo‘lidagi izlanishlari, yangiliklar qilishga undashi, mavjud jamiyatni o‘zgartirish uchun harakatlari bilan, xalqni bilim ma‘rifatga chorlaydi. Asardagi ayollar obraziga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, Maryamxon hamda uning onasining, asardagi roli yaqqol sezilmaydi.

“Maryamxonim (betoqatlanib, Soraga) Onajon, bas, ko‘p yig‘lamang! Qulog‘imga yoqmaydi. Hamma ishga o‘zingiz sabab bo‘ldingiz. Dunyoni suydingiz, Ammo joningizdan ortiq farzandingizni suymadingiz mendin ko‘z yumdingiz, bu kungi hollarimni fikr qilmadingiz... Endi nima uchun yig‘laysiz...”

Sora (boshlaridan silab yig‘lab). Jonim bolam mend anima ixtiyor bor edi, otang sabab bo‘ldi, meni o‘z xolinga qo‘ymadi, men qandoq qilay? Meni rizolig‘im bormidi seni shundoq hollarga qolmog‘ingga, jon qizim. Buving o‘rgulsin! (Sochlarini har tarafga tashlab, silab.) Avval shuki, xudoni irodasi, taqdiri. Ikkinchisi otangni yirovligi, men, senda nima ixtiyor bor”. [2]

Maryamxonning o‘lim oldi so‘zlarida onasini aybdor qilishi, onasi ham aybni tan olishiyu, biroq otasiga buni tushuntura olmaganligi bilan yakunlanishi. Ayni shu vaziyat bilan Hamza o‘sha davrdagi ayollarning prototipini, hamda ijtimoiy muhiddagi rolini mohirona tasvirlaydi.

Biroq bu asar, kamchiliklardan holi bo'lgan emas albatta. Kitobxon asarni o'qir ekan undagi, Mahmudxon obrazida biroz sustkashlikni tuysa, Maryamxon obrazida esa, yuksak g'oyalarning ko'pligi bilan e'tiborimizni tortadi.

Jahon adabiyoti durdonalaridan Shillerning "Makr va Muhabbat" asari ham Hamzaning asarlaridek, ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan.

Asarda davlat va uning ijtimoiy-siyosiy tuzumida hukm surayotgan feodal jabr- zulm, inson qadr-qimmatini himoya qilish masalalariga e'tibor qaratdi. Bunda asosiy masala tengsiz nikoh atrofida aylanadi. Ikki tabaqa vakillarining pok muhabbati, ayonki yuqori tabaqa vakillarining qarshiligiga uchraydi ayni yuzaga kelgan konflikt(ziddiyat) asar boshidan seziladi va oxirigacha kuchayib boradi. Asar qahramonlari Ferdinand va Luiza mavjud tuzumga qarshi harakatda yengilishadi. Asarda tragik holatning yuqori cho'qqisini Ferdinand bilan Luizaning zahar ichgandan keyingi suhbatida ko'ramiz.

"Luiza: Ferdinand! Ferdinand! Oh! Endi ortiq jim turolmayman... O'lim... O'lim butun ichgan qasamlardan meni qutqaradi. Ferdinand! Menday baxtsizni na yer biladi, na ko'k. Men gunohsiz holda o'lib ketayotibman, Ferdinand!

Ferdinand(qo'rquv bilan) Nima deding? Odatda kishi bunday safarga o'zi bilan birga yolg'onni olib ketmas edi." [3]

Bu asarda ham ayollar obraziga to'xtaladigan bo'lsak, jamiyatda ularning o'z o'rnini va so'zi bo'lganini ko'ramiz. Bosh qahramonlardan Luizaning ixtiyori o'zida ekanligi, Lidi Milford kabi ayollarning hattoki siyosat bilan bog'langanligi, Luizaning onasi esa asarda salbiy ko'rinish bersada, fikrlarini qo'rqmasdan bayon etishi asarga o'zgachalik bag'ishlaydi.

Xullas Shiller "Makr va Muhabbat" va H.H.Niyoziyning "Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari" dramalarida bir qancha o'ziga xos mushtarak jihatlar ko'zga tashlanadi. Bu yuqorida ko'rganimiz, obraz va syujetda taqqoslanganda yanada oydinlashadi. Bu esa ikki ijodkorning asar konsepsiyasining yaqinligi bilan izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ulug'bek Dolimov "Hamza Hakimzoda Niyoziy" maqolasi
2. Hamza Hakimzoda Niyoziy "Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari" 1916-yil. 13.b
3. Shiller "Makr va Muhabbat" 134.b
4. Jo'raqulov U, Hamroyev K "Qiyosiy adabiyotshunoslik" –T .; IMPRESS MEDIA, 2021.
4. WWW.ziyonet.uz
5. www.literature.uz